

K. Ziari, Ph.D

A. Solimani Shbilo

E.mail: zayyari@ut.ac.ir

دکتر کرامت اله زیاری، استاد دانشکده جغرافیا دانشگاه تهران

علیرضا سلیمانی شبیلو، دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری

شماره مقاله: 701

بررسی پدیده تمرکزهای شغلی در مادرشهرهای کشور؛ با تأکید بر مادرشهر تبریز

چکیده

مقاله حاضر پدیده تمرکزهای شغلی و علل آن را در مادرشهرهای کشور و با تأکید بر مادرشهر تبریز در سالهای 1355 تا 1375 بررسی می کند. نتایج این بررسی نشان داد که طی سالهای 1355 و 1375 بر درجه تمرکز شغلی مادرشهرهای تبریز و تهران افزوده شده است، ولی هر دو شهر در سال 1365 نسبت به مادرشهرهای کشور تمرکز شغلی پایینی را داشته اند. همچنین شهر تبریز نسبت به نقاط شهری استان نیز چنین وضعیتی را داشته است. در قسمت بعدی این تحقیق پس از تحلیل تمرکزهای شغلی در سطح نقاط شهری استان آذربایجان شرقی، مشخص شد که پیوستگی مکانی بالایی بین بخش صنعت و سایر بخشهای شغلی در سطح استان آذربایجان شرقی وجود دارد. تمرکز بالای سرمایه گذاری ها در بخش صنعت در شهر تبریز به عنوان یکی از دلایل مهم تمرکز شغلی تبریز نسبت به شهرهای کشور است.
واژه‌های کلیدی: تمرکز شغلی، مادرشهرهای کشور، مادرشهر تبریز، پیوستگی مکانی

مقدمه

توسعه شهرنشینی و روند رو به رشد آن در سالهای بعد از جنگ جهانی دوم، با رشد سریع آن در کشورهای جهان سوم و تبدیل شهرها به کلان شهرها، توجه بسیاری از رشته های علوم

را به خود جلب کرده است؛ به طوری که در آستانه قرن بیست و یکم، 23 شهر جهان 15 میلیون نفر و بیشتر جمعیت داشته اند (زاهدی فر، صص 15-1).

در ایران نیز بعد از اصلاحات ارضی، افزایش درآمدها و رانتهای ناشی از نفت و سرمایه گذاری، ایجاد و توسعه صنایع مونتاژ در نواحی پیرامون شهرهای بزرگ و ایجاد قطبهای رشد و طرحهای تمرکزگرا، باعث رشد متروپلها و سبب بروز عدم تعادلها و نابرابریهای شهری - منطقه‌ای گردیده است. پیامد این پدیده به سیل عظیم مهاجرت‌ها و عقب ماندگیهای دیگر نقاط شهری و روستایی انجامیده است. در کل مادر شهرهای کشور نسبت به کل جمعیت استان خود مواجه با پیدایش و تسلط و تقدم نخست شهری و پدیده بزرگ سری شده و تمرکزهایی را در زمینه‌های مختلف به وجود آورده‌اند.

مطالعات مختلفی در زمینه تمرکز و اشتغال در متروپل‌های کشورهای مختلف جهان صورت گرفته است؛ چنان‌که هزینه‌های ناشی از تراکم مشاغل در مادرشهرهای جهان تحلیل گردیده و مدلی جهت تأثیر افزایش اشتغال در افزایش هزینه‌های تراکمی برای نواحی پرتراکم و بزرگ ارائه شده است (کارلین، 2001، ص 1).

ویول (1999) با بهره‌گیری از متغیر جمعیت، اشتغال و کاربری زمین، پدیده تمرکز در متروپل شیکاگو را بررسی نموده است (ویول، 1999، ص 3). در بررسی تأثیر امکان‌پذیری تمرکززدایی در تصمیم‌گیری، چنین نتیجه‌گیری شده که اغتشاش در سیستم تصمیم‌گیری در امور شهری تهران مانع بزرگی جهت تمرکززدایی در تصمیم‌گیری است (زاهدی فر، 1373، صص 15-1). در بررسی آثار تمرکززدایی با تکیه بر سیستم حمل و نقل چنین نتیجه‌گیری شده که شبکه حمل و نقل، نقش عمده‌ای را در جهت دادن به نظام امکان تمرکززدایی یک منطقه می‌تواند داشته باشد (کمیلی، 1378، صص 50-100). در توان‌سنجی محیط طبیعی شهر تبریز مشخص شد که پتانسیل طبیعی منطقه قادر به تأمین توسعه شهر نیست، لذا توسعه شهر در این منطقه با مسائل وخیم زیست محیطی همراه است (عزیزپور، 1375، صص 1-100).

به نظر می‌رسد که در سطوح متروپل‌های کشور و تبریز پدیده اشتغال نقش بیشتری را در تمرکزگرایی و گسترش پدیده منطقه شهری ایفا نموده و موجب نابرابری در سطوح منطقه

شده باشد. همچنین مطالعه خاصی در مورد تمرکزهای شغلی در سطح مادرشهرهای کشور و شهر تبریز در این زمینه صورت نگرفته است. هدف این مقاله پاسخگویی به این فرض است که آیا شهر تبریز نسبت به مادر شهرهای کشور و نقاط شهری استان آذربایجان شرقی دارای تمرکز شغلی بالایی است؟ سپس در صورت مثبت بودن فرضیه به سنجش درجه و علل تمرکز شغلی در مادر شهرها و شهرهای استان پرداخته، راهکارهایی را در جهت کاهش تمرکز از مادر شهر تبریز ارائه می‌کند.

روش تحقیق

نوع تحقیق کاربردی - توسعه ای و روش بررسی آن توصیفی - تحلیلی است. جامعه آماری 9 مادرشهر کشور و نقاط شهری استان آذربایجان شرقی و بویژه مادرشهر تبریز است؛ که در ارتباط با یکدیگر مقایسه و بررسی می‌گردند. اطلاعات مورد نیاز از سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن و مرکز آمار ایران اخذ شده است. سپس با بهره‌گیری از تکنیک‌های ضریب مکانی، ضریب توزیع، سنجش سطح تمرکز، توزیع و همبستگی به محاسبه مقایسه بین گروه‌های شغلی در متروپل‌های کشور و نقاط شهری استان آذربایجان شرقی و شهر تبریز پرداخته و جهت برآورد کاهش تمرکز از مدل رگرسیون استفاده شده است.

چارچوب نظری تحقیق

مفهوم قطب رشد که در سال 1965 توسط فرانسوا پرو، اقتصاددان فرانسوی ارائه گردید، از سابقه‌ای طولانی، پیچیده و گاه مبهم برخوردار است. مضمون اصلی این دیدگاه بیانگر تمرکز فضایی فعالیت‌های اقتصادی در تعداد محدودی از مراکز شهری است (ریچاردسون، 1371، صص 60-61).

در پی عدم موفقیت مدل توسعه اقتصادی مبتنی بر تمرکز صنایع و تجمع شهری و ایجاد عدم تعادل، نظریه مرکز-پیرامون مبتنی بر توسعه از قطب‌های رشد به پیرامون، توجه بسیاری از اندیشمندان را به خود جلب کرد (هلیورست، 1370، ص 101). فریدمن چنین استدلال می‌کند

که سازمان فضایی هر اقتصاد ملی در جریان حرکت خویش از یک حالت پیش صنعتی به حالت بلوغ تحول می یابد که در این حالت توسعه به اطراف شروع می گردد (جلالی، 1371، ص 22). نظریه مراکز رشد به مفهوم تجدید سازمان الگوی سکونت روستایی به نفع مراکزی که بیشترین امکانات توسعه را برای تبدیل به مراکز رشد دارند، در دهه 1960 مطرح شد (پاپلی یزدی، 1382، صص 203-210). همچنین راهبردهایی نیز جهت تمرکززدایی از متروپل‌ها مبتنی بر نظریه‌های برخورد ساختارگرایانه، اصلاح گرایانه و بنیادی ارائه گردیده است (صرافی، 1377، صص 40-41). در مقاله حاضر دیدگاه اصلاح گرایانه؛ یعنی حل مشکلات تمرکز در داخل شهر و اصلاح و کاهش نسبی آن مورد تأکید است و بیشتر براساس آن عمل شده است.

شرح مدل ها

تکنیک سنجش سطح تمرکز¹

این تکنیک نشان می‌دهد که یک فعالیت تا چه حد به صورت یکسان در نقاط مختلف یک منطقه یا در پهنه سرزمین توزیع شده و یا تا چه حد گرایش به تمرکز دارد. سنجش میزان توزیع فضایی یک فعالیت یا کارکرد از طریق معادله زیر انجام می‌گیرد (کلانتری، خلیل، 1380، صص 161-165):

$$C = \frac{\sum |x - y|}{2}$$

در این معادله داریم:

C = میزان تمرکز یک فعالیت یا کارکرد

x = سهم درصدی مساحت هر منطقه یا زیر منطقه

y = سهم درصدی یک فعالیت یا کارکرد در هر منطقه یا زیر منطقه

¹ - Measure of Deconcentration

نتایج این محاسبه تصویری مقایسه ای از موقعیت نواحی یا مناطق مورد مطالعه نسبت به همدیگر ارائه می دهد. میزان C در این روش همواره بین صفر و 100 در نوسان است. هراندازه میزان C محاسبه شده بالاتر باشد، نشان دهنده توزیع نامناسب یا تمرکز شدید آن کارکرد یا فعالیت در نقاط خاصی است.

تکنیک ضریب توزیع²

ضریب توزیع کارکرد خاصی را می توان با فرمول زیر محاسبه کرد:

$$DQ = \frac{y}{x}$$

در این معادله داریم:

DQ = ضریب توزیع

y = سهم درصدی واحد تولیدی هر ناحیه

x = سهم درصدی مساحت هر ناحیه

نتایج ضریب توزیع نشان می دهد که تراکم واحدهای تولیدی یا فعالیت در نواحی وجود دارد که میزان توزیع آنها بیشتر از 1 باشد و بیشترین عدد بالاترین تمرکز را نشان می دهد (همان، ص 162).

تکنیک پیوستگی مکانی

این روش نشان می دهد که تا چه حد بین کارکردها یا فعالیت های مختلف در یک منطقه پیوستگی و همگرایی وجود دارد و تا چه حد یک فعالیت، واحدهای مرتبط با حوزه فعالیت خود را به منطقه خود جذب می کند. این کار می تواند با استفاده از فرمول ذیل انجام گیرد (همان منبع، ص 162).

$$Ia = 100 - \frac{\sum |x - y|}{2}$$

در این معادله داریم:

$La =$ میزان پیوستگی مکانی

$x =$ یک نوع فعالیت یا کارکرد در ناحیه

$y =$ یک نوع فعالیت یا کارکرد دیگر در ناحیه

در اینجا مقدار la همواره بین صفر تا 100 در نوسان است. هرچقدر میزان la بیشتر باشد، بیانگر همگرایی و پیوستگی بالا بین دو نوع فعالیت در منطقه مورد مطالعه است.

تکنیک اقتصاد پایه‌ای شهر³

این مدل اشتغال پایه در یک منطقه یا به عبارتی میزان تمرکز یک فعالیت در یک منطقه را نشان می‌دهد (زیاری، 1381، ص 42) که معادله آن به شرح زیر است:

$$LQ = \frac{\frac{\text{اشتغال در بخش } i \text{ در شهر } j}{\text{کل اشتغال در شهر } j}}{\frac{\text{اشتغال در بخش } i \text{ در کل شهرهای استان}}{\text{کل اشتغال در شهرهای استان}}}$$

در این معادله اگر میزان ضریب مکانی بزرگتر و مساوی 1 باشد، نشان‌دهنده تمرکز در آن بخش است (زیاری، کرامت الله، 1381، ص 142).

تکنیک تحلیل رگرسیون

تحلیل رگرسیون این امکان را برای محقق فراهم می‌آورد تا تغییرات متغیر وابسته را از طریق متغیرهای مستقل پیش بینی و سهم هریک از متغیرهای مستقل را در تبیین متغیر وابسته

³ - Location Quotation

تعیین کند (کلانتری، 1382، ص 169). در تحقیق حاضر این روش به کمک نرم افزار SPSS انجام شده است.

ضریب شیب $a =$ عرض از مبدأ $b = Y = a + bx$

متغیر تابع $y =$ متغیر مستقل $x =$

بررسی تمرکز اشتغال در مادرشهرهای کشور در سال 1355

براساس مطالعات انجام شده کشور ایران سال های متمادی و از دوران گذشته به دلیل مسائل مختلف چون پراکندگی اقوام در حاشیه مرزها، موقعیت خاص استراتژیک و تبعیت از تدوین قوانین از برخی کشورها نظیر فرانسه، به تمرکز سیاسی و اداری روی آورده است. پس هرگاه دولتی با خطر ناحیه گرایی و تهدید خارجی روبه رو می شود، برای حفظ یکپارچگی قلمرو خود و صیانت از مرزهای خود به تمرکز سیاسی روی می آورد. همچنین با گذشت زمان و رفع تهدیدها، نارسایی های تمرکزگرایانه باعث شده، بار دیگر دولت شروع به تمرکززدایی و واگذاری امور به مردم و مدیران محلی نماید (پاک مهر، 1381، ص 125). بعد از انقلاب نیز با شروع جنگ تلاشی در جهت حفظ یکپارچگی کشور و تمرکز صورت گرفت و باعث تمرکز در نقاط مرکزی کشور گردید، ولی بعد از اتمام جنگ تحمیلی، رفع تهدیدها، در برنامه دوم و سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی حرکت به سمت تمرکززدایی آغاز شده است. تمرکز در کشور ایران به دو گونه تمرکز عمودی و افقی وجود دارد.

تمرکز عمودی در حقیقت تراکم شاخص های توسعه در پایتخت و استان های اطراف آن است و تمرکز افقی عبارت است از تراکم این عوامل در سطح مراکز استان، چون اصفهان، شیراز، مشهد، یزد، تبریز و ... که تمرکز فوق العاده ای را نشان می دهند. در واقع، تمرکز افقی ناشی از دوگانگی سیستم سنتی شهر و روستا و تمرکز عمودی ناشی از اقتصاد سیاسی کشور مبتنی بر درآمدهای نفتی و سرمایه گذاری ها و تخصیص بودجه زیاد به نقاط مرکزی کشور است (منصوریان، 1382، ص 217).

با توجه به نتایج بررسی‌های انجام گرفته در نمودار شماره 1 و نقشه شماره 1 می‌توان گفت که در سال 1355 در بین مادرشهرهای کشور، مادرشهر اهواز با مجموع ضریب مکانی اشتغال 18/46 بالاترین میزان تمرکز را داشته است و بقیه مادرشهرها در وضعیت نسبتاً مشابهی از نظر تمرکز اشتغال بوده‌اند. در تحلیل چنین تمرکزی می‌توان به برنامه‌های عمرانی کشور در برنامه‌های اول تا پنجم اشاره کرد.

در برنامه عمرانی اول قبل از انقلاب (1327-1334) به علت تنش‌ها و کشمکش‌های پیرامون ملی شدن نفت، برنامه‌های کاهش تمرکز به‌طور جدی پیگیری نشد (وحیدی، 1371، ص 270). در دومین برنامه هفت ساله عمرانی کشور (1334-1341)، لزوم توجه به تولید انبوه و افزایش تولید، سرمایه‌گذاری در مراکزی با نیروی کار فراوان و بازار فروش گسترده را سبب گردید و باعث تمرکزهایی در شهرهای بزرگ شد (تجلی، 1381، ص 199). در برنامه عمرانی سوم (1341-1346) به شیوه‌های جامع برای بخش‌های مختلف اقتصادی کشور برنامه‌ریزی شد. در پایان برنامه برخلاف برنامه اول و دوم برای اولین بار مسائل ناحیه و تمرکز زدایی ناحیه‌ای مورد توجه قرار گرفت.

الگوی توسعه برنامه سوم توجه به بخش صنعت بوده است که این امر همزمان با اصلاحات ارضی در ایران بود، دیدگاه حاکم در این برنامه این بود که با انجام اصلاحات ارضی نیروی انسانی مازاد کشاورزی و مناطق روستایی، در بخش صنعت به کار گمارده شوند (فتحی، 1376، ص 37).

لذا این حرکت، عامل و محرکی بسیار قوی در تمرکز هرچه بیشتر در شهرهای بزرگ (به جهت صرفه جویی‌های ناشی از تجمع صنعت) و مهاجرت روستاییان به شهرها بوده است. بنابراین، مادرشهرهای کشور در این دوره هرچه بیشتر رشد کرده، بزرگتر شدند. برنامه چهارم توسعه عمران قبل از جمهوری اسلامی نیز مصادف با افزایش تدریجی درآمد نفت بود که با اعتباری برابر 767 میلیارد ریال در سال 1347 آغاز شد. این رشد سریع درآمد نفتی نمودهایی از عدم تعادل را در بین عرضه و تقاضای نیروی انسانی در بعضی مناطق کشور پدید آورد.

در ادامه این روند برنامه توسعه عمران پنجم کشور (1351-1356)، همزمان با افزایش سریع و یکباره درآمد و قیمت نفت در سطوح جهانی، کار خود را آغاز نمود. توسعه سریع اقتصادی در کشور بر پایه رشد شتابان بخش‌ها و قطب‌های رشد عمدتاً صنعتی، باعث شکاف درآمدی و بی‌بهرگی گروه‌ها و مناطق حاشیه‌ای کشور شد (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، 1377، صص 52-1).

به تبع این افزایش شدید درآمدهای نفتی سرمایه‌گذاری و جذب نیروی کار در مناطق و شهرهای نفت خیز تشدید شد. لذا شهر اهواز به دلیل قرار گرفتن در مرکز استان خوزستان به عنوان عمده‌ترین تولیدکننده و استخراج‌کننده نفت، سهم بیشتری از این شاغلان را به خود اختصاص داده و باعث تمرکز شغلی بالا نسبت به سایر شهرها شده است. این در حالی است که با توجه به جدول شماره 1 مادر شهر تبریز در سال 1355 نسبت به مادر شهرهای کشور دارای تمرکز شغلی متوسط بوده است.

در سال 1355 در بین مادر شهرهای کشور از مجموع 9 مادرشهر، یک مادرشهر در ردیف تمرکز شغلی زیاد و 8 مادر شهر در ردیف تمرکز شغلی متوسط بوده‌اند (نقشه شماره 1). این پدیده نشان‌دهنده تعادل نسبی تمرکز اشتغال در بین مادرشهرهای کشور است.

جدول (1) رتبه بندی مادر شهرهای کشور به لحاظ تمرکز اشتغال از سال 1355 تا 1375

دوره مطالعه	رتبه تمرکز	نام شهرها	شماره
تمرکز	تمرکز زیاد	هولز	۱
اشتغال در سال ۱۳۵۵	تمرکز متوسط	تهران - تبریز - شیراز - کرج - مشهد - قم - کرمانشاه - اصفهان	۱۴
	تمرکز ضعیف		۳
تمرکز	تمرکز زیاد	هولز - قم	۱
اشتغال در سال ۱۳۶۵	تمرکز متوسط	کرج - اصفهان	۶
	تمرکز ضعیف	مشهد - شیراز - تبریز - کرمانشاه - تهران	۱۰
تمرکز	تمرکز زیاد	تهران - تبریز - کرج - قم	۱
اشتغال در سال ۱۳۷۵	تمرکز متوسط	مشهد - اصفهان - کرمانشاه	۷
	تمرکز ضعیف	هولز - شیراز	۹

بررسی تمرکز اشتغال در مادرشهرهای کشور در سال 1365

سال‌های بعد از انقلاب اسلامی در حقیقت دورانی بود که از یک‌سو وارث نتایج سیاست‌ها و اقدامات گذشته، و از سوی دیگر با مشکلات و سیاست‌های خاص جهانی مواجه بود. کاهش درآمد نفتی به علت نخریدن نفت ایران، و رکود صنعت به علت عدم ورود قطعات ماشین‌آلات از خارج، باعث سرمایه‌گذاری در بخش خدمات شد و سرمایه‌های راكد در بخش صنعت، کشاورزی و ساختمان در این بخش به کار افتاد. بروز جنگ مهاجران بسیاری را از مناطق شهری و روستایی مناطق جنگ‌زده، روانه شهرهای استانهای همسایه و یا شهرهای دیگر استان‌های جنگ‌زده کرد (مشهدی‌زاده دهاقانی، 1378، ص 55)؛ چنان‌که شهر اهواز با وجود تمام مشکلات ناشی از جنگ و کاهش سرمایه‌گذاری‌ها در بخش‌های صنعت و استخراج معدن، به دلیل مهاجرت‌های مذکور، در سال 1365 همچنان با ضریب 69/61 تمرکز بالایی از نظر میزان شاغلان داشته است (جهانگیری، 1375، صص 17-22).

اما مهمترین دلیل تمرکز شغلی در مادرشهر اهواز با وجود کاهش نسبی سرمایه‌گذاری‌ها در بخش استخراج معادن، تمرکز در بخش استخراج نفت است که این امر ناشی از اقتصاد وابسته به نفت ایران است.

در تأثیر اقتصاد سیاسی در تمرکز شغلی مادرشهرهای ایران می‌توان گفت که در کشور ایران نیز به دنبال جنگ تحمیلی و تجربه‌های ناشی از تخریب صنایع در مناطق مرزی، دولت سرمایه‌گذاری را در مناطق و شهرهای مرکزی چون اصفهان و قم متمرکز کرد (کردزاده کرمانی، 1380، ص 32)؛ چنان‌که از نظر اعتبارات عمرانی شهرستان اصفهان در سال 1365 در رتبه دوم بوده است و به ازاء هر یک نفر 2500 ریال سرمایه‌گذاری در صنایع بزرگ داشته است (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان اصفهان، 1382، ص 140).

این در حالی است که ارزش سرمایه‌گذاری صنعتی از سال 1362 تا 1365 در استان تبریز نسبت به کل کشور، 55 درصد افت داشته است. همچنین ارزش افزوده تولید در صنایع شهرستان تبریز نسبت به کل کشور پایین بوده و این کاهش سرمایه‌گذاری سبب کاهش تمرکز شغلی در شهر تبریز شده است (شافعی، 1380، ص 106). همچنین در دوران معاصر شاهد

ظهور دعاوی مربوط به شناسایی هویت اجتماعی جمعیت‌های ناحیه‌ای بوده‌ایم که خود را با خصوصیات زبانی، فرهنگی و اقتصادی غالباً نشأت گرفته از سابقه کهن ریشه تاریخی، تثبیت می‌کند.

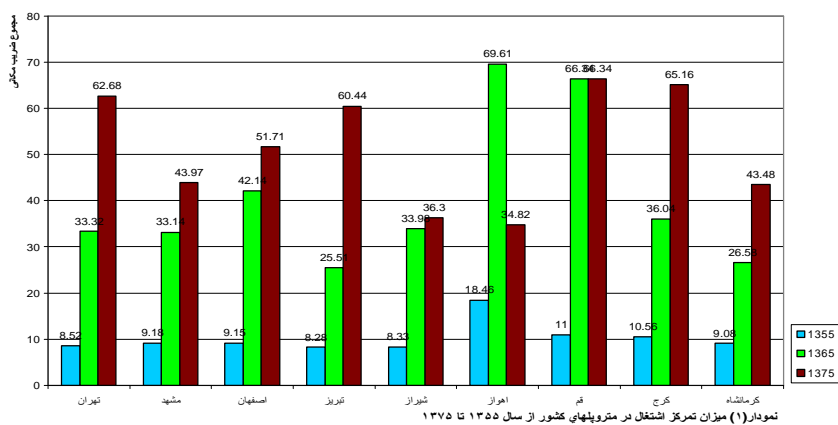
هدف اصلی از این دعاوی رسیدن به خودمختاری داخلی این جمعیت‌ها را در چارچوب یک فضای فرهنگی که غالباً حدود عینی آن به جهات جغرافیایی به درستی مشخص نشده مسلم می‌دارد (ژرژ، 1373، ص 30). در کشور ایران نیز در مناطق مختلف شاهد قومیت‌ها و زبان‌های مختلف هستیم که در دوره‌های مختلف با رسیدن به حکومت موجب پیشرفت و تثبیت موقعیت خود شده‌اند.

در دوران بعد از انقلاب (1357-1365) به علت خواسته‌های خودمختاری، سیستم حکومت به سوی تمرکز بیشتر در مرکز گرایش پیدا کرده و موجب تمرکز در شهرهایی، چون اصفهان و قم شده است، ولی تهران به دلیل این‌که تا سال 1355 هنوز مناطق اطراف خود را جهت پخش و انتشار به اطراف شکل نداده بود (شهر و شهرک‌های صنعتی)؛ بیشتر تمرکزها در اطراف این شهر بوده است، لیکن از سال 1355 به بعد با تبعیت از نظریه مرکز پیرامون شروع به انتشار توسعه به شهرهای اطراف و در محورهای کرج و قم کرده، سرمایه‌گذاری‌های دولتی و خصوصی زیادی در این زمینه شده است (اطهاری، 1382، صص 21-19)؛ به طوری که در میزان جذب کارگاه‌های صنعتی شهرهای اطراف تهران از 2/2 در سال 1355 به 5/7 درصد در سال 1365 رسیده‌اند.

به این ترتیب از سال 1355 به بعد محور توسعه شهرهای کرج، قم و اسلام شهر بوده است (اطهاری، 1382، ص 38). همچنین عامل جنگ نیز به عنوان یکی از محرک‌های اصلی توسعه از تهران به شهرهای اطراف بوده است.

لذا با مقایسه میزان تمرکز اشتغال در بین مادرشهرهای کشور از سال 1355 تا 1365 می‌توان گفت که مادرشهر اهواز با ضریب 69/61 همچنان در ردیف اول قرار دارد و بعد از آن مادرشهر قم با ضریب مکانی 66/36 در ردیف دوم قرار گرفته، مادرشهر کرج نیز همچنان در جایگاه سوم قرار دارد، ولی شهر تبریز از جایگاه نهم در سال 1355 به جایگاه هفتم صعود

کرده است. مادرشهر مشهد از جایگاه چهارم به ششم و مادرشهر کرمانشاه نیز به ردیف ششم نزول نموده‌اند، ولی تهران به عنوان پایتخت کشور از ردیف هفتم به ششم رسیده است. همچنین مادرشهر شیراز از ردیف هفتم به چهارم صعود داشته است. این در حالی است که مادرشهر اصفهان افزایش قابل توجهی در میزان اشتغال داشته و در مقایسه با مادرشهرهای دیگر با ضریب تمرکز 42/140 از ردیف پنجم به ردیف سوم صعود کرده است (نمودار 1). در کل مادرشهر تبریز در سال 1365 نسبت به مادرشهرهای کشور دارای تمرکز ضعیف بوده است.

بررسی تمرکز اشتغال در مادرشهرهای کشور در سال 1375

مسئلاً آنچه موجب جابه‌جایی نیروی کار و جمعیت از یک منطقه‌ای به منطقه دیگر می‌شود، افزایش مطلق یا امکانات اشتغال در سطح کل اقتصاد نیست. رشد ناموزون در بخش‌های مختلف اقتصادی و در نقاطی خاص بیشتر به علت مکانیزم‌های سرمایه‌داری پیرامونی است که از نظر مکانی بشدت گرایش به عدم تعادل و نیاز به فوق تمرکز دارد. مهمترین دلیل این‌گونه فوق تمرکزها، نیاز فعالیت‌های اقتصادی در سرمایه‌داری پیرامونی به زیرساخت‌های گران قیمت و وسیع، بازار فروش گسترده و نزدیکاست (حسامیان، 1377، صص 80-81).

در دوره رئیس جمهوری هاشمی رفسنجانی در برنامه‌های مختلف توسعه به علت دیدگاه خاص کارگزاران گرایش به خصوصی‌سازی و سرمایه‌داری مشاهده می‌شود. بنابراین شهرهای بزرگ مرکز کشور به علت مناسب بودن جهت اجرای این برنامه‌ها نسبت به سال‌های گذشته تمرکز زیادتری در بخش‌های مختلف اقتصادی پیدا کرده‌اند.

همچنین اهواز به علت قرارگیری در منطقه خوزستان، جمعیت بومی اعراب و ادعاهای استقلال طلبی، در دوره 1365 تا 1375 کمتر مورد توجه قرار گرفته و نسبت به دوره قبلی افت بالایی در میزان تمرکز اشتغال داشته است. مورد جالب توجه در سال 1375 تمرکز بالا در شهرهای تبریز و تهران است.

در تحلیل چنین تمرکزی در شهر تهران، می‌توان گفت که تجربه هشت سال جنگ، و استقلال طلبی اقوام اعراب و کردها در مناطق غربی و جنوبی کشور سیستم اداره کشور را به سمت تمرکز سوق داد که باعث تمرکز بیشتر در تهران گردید؛ چنان‌که شهر تهران با تأثیرپذیری از شرایط حاکم بر اقتصاد کشور طی سال‌های 1355 تا 1365 گرایشی به انقباض و از سال‌های 68 تا کنون گرایشی به تمرکز و انبساط داشته است که روند صعودی کارگاه‌های صنعتی در طی سال‌های 68 تا 75 را یکی از دلایل این تمرکز می‌توان دانست (اطهاری، 1382، ص 16).

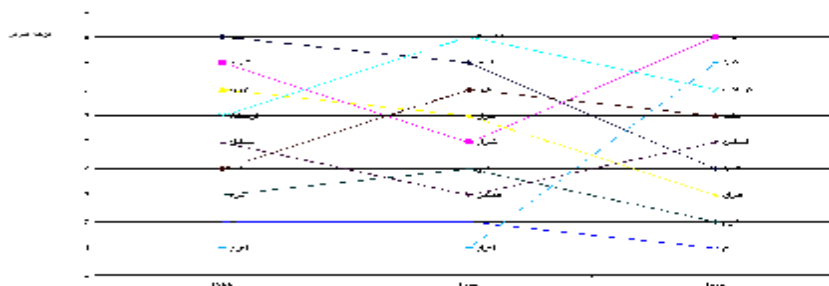
دلیل افزایش تمرکز شغلی در مادرشهر تبریز را می‌توان ناشی از اتمام جنگ و ایجاد فرصت و امنیت سرمایه‌گذاری در این مادر شهر دانست. در این خصوص می‌توان به برنامه پنج ساله اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان آذربایجان شرقی اشاره کرد. شهر تبریز نیز به دلیل تبعیت از قطب‌های رشد و قرار گرفتن در مرکز استان و جذب امکانات شهرهای اطراف (پاپلی یزدی، 1382، صص 203-21-) سهم بیشتری از شاغلان را در خود جمع کرده است.

همچنین با شروع برنامه اول توسعه اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در سال 1368 و اتمام جنگ؛ فرصت بازسازی و سرمایه‌گذاری در شهرها بیشتر شد و همچنین اولویت تکمیل پروژه‌های صنعتی نیمه تمام در مادرشهرهای منطقه به عنوان قطب صنعتی مورد تأکید قرار

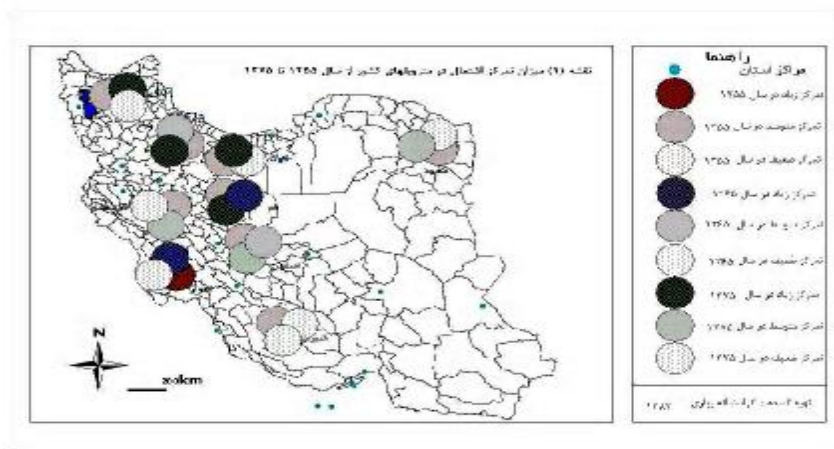
گرفت و در عین حال با تأکید بر بخش صنعت جهت رهایی از دام اقتصادی تک محصولی (نفت) به دلیل کاهش درآمدهای نفتی روبه‌رو بودیم. لذا لزوم سرمایه‌گذاری در جهت درآمدهای صنعتی و بخصوص صنایع مادر نمود پیدا کرد و به مورد اجرا گذاشته شد (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، 1368، صص 100-1).

از نتایج آن می‌توان به کاهش اشتغال در مناطق نفت‌خیز، چون اهواز و خوزستان و افزایش اشتغال در مناطق و قطب‌های صنعتی، چون تهران، تبریز، قم و کرج اشاره کرد (پاپلی یزدی، 1382، صص 100-1).

با توجه به نمودار (1) و نقشه (1) می‌توان اظهار کرد که مادرشهرهای قم، کرج و تهران به‌علت مسایل اقتصادی - سیاسی و امنیتی در مرکز کشور با ضرایب $66/3$ ، $65/16$ و $62/68$ در سال 1375 به ترتیب در جایگاه‌های اول تا سوم از نظر ضریب توزیع اشتغال قرار گرفته‌اند و شهرهای تبریز، اصفهان، مشهد، کرمانشاه، اهواز و شیراز به ترتیب در جایگاه‌های چهارم تا نهم قرار گرفته‌اند. در مقایسه با سال 1365 مادرشهر اهواز از رتبه اول به هشتم نزول کرده است. همچنین مادرشهر تهران به عنوان مادرشهر منطقه و پایتخت کشور از رتبه پنجم به سوم رسیده و مادرشهر تبریز از رتبه هفتم به چهارم صعود کرده است. در این ارتباط مادرشهرهای مشهد و کرمانشاه همچنان جایگاه ثابتی را داشته‌اند، ولی مادرشهر شیراز از رده چهارم به هشتم نزول کرده است (نمودار 2).

نمودار 2: رده بندی و روند تمرکز شغلی متروپل‌های کشور از سال 1355 تا 1375

بررسی تمرکز اشتغال در نقاط شهری استان آذربایجان شرقی در سال 1355

یکی از مباحثی که امروزه در مورد تمرکز و عدم تمرکز در منطقه‌ای خاص مورد توجه قرار می‌گیرد، تمرکزهای اقتصادی و از آن میان، تمرکز در مشاغلی خاص در مادرشهرها یا نقاط ویژه است. یکی از اهداف، اشتغال در یک منطقه تولید است. تولید براساس نظریه کلاسیک‌ها تابعی است از عوامل سه‌گانه، کار، سرمایه و طبیعت. همچنین براساس نظریه مذکور و شاخص‌بندی‌هایی که جهت سنجش وضعیت عوامل سه‌گانه مذکور صورت گرفته، شهرستان تبریز بر مبنای توان سرمایه‌گذاری و جمعیت، بالاترین رتبه را جهت توسعه صنعتی در بین شهرستان‌های منطقه آذربایجان دارد (رفیعی، 1382، ص 127).

همچنین با توجه به مطالعات صورت گرفته شهرستان تبریز (مرکز استان آذربایجان غربی) از نظر ارزش سرمایه‌گذاری جهت تولید نسبت به سایر شهرستان‌های استان وضعیت مناسبی را داشته و رقم بالایی را به خود اختصاص داده است.

با تبعیت از نظریه قطب رشد بیشترین سرمایه‌گذاری‌ها و امکانات را در طی دوره‌های گذشته به خود جذب کرده است (عادلی، 1378، ص 120). همچنین تولید و اشتغال در بخش-

های صنعت و معدن یکی از عوامل بسیار مهم و به عبارتی محور رشد و توسعه یک شهر است و سایر بخش‌های اقتصادی نیز تابعی از رشد بخش صنعت خواهند بود؛ بنابراین مادرشهر تبریز به عنوان قطب بزرگ صنعتی غرب کشور و به عنوان مادرشهر منطقه با در اختیار داشتن بیشترین امکانات و سرمایه‌گذاری‌ها، به نخست شهر منطقه تبدیل شده و با مجموع ضریب مکانی 151/58 در سال 1355، بالاترین تمرکز اشتغال را در مجموع بخش‌ها به خود اختصاص داده است.

بعد از آن، شهر صنعتی آذرشهر به علت نقش صنعتی آن و نزدیکی به مادرشهر و پذیرش قسمتی از سرریزهای مادرشهر تبریز در ردیف دوم قرار داشته است. شهر ایلخچی نیز به دلیل نقش قوی کشاورزی و نزدیکی به مادرشهر تبریز در مقام سوم تمرکز اشتغال در بین شهرهای استان قرار داشته است. با توجه به جدول شماره 2 مادر شهر تبریز دارای بالاترین تمرکز در این دوره بوده است.

جدول 2: رتبه‌بندی شهرهای استان آذربایجان شرقی به لحاظ تمرکز اشتغال از سال 1355 تا 1375

ردیف	نام شهرها	میزان تمرکز	دوره مطالعه
۱	سریر	تمرکز زیاد	تمرکز سنگین در سال ۱۳۵۵
۲	میانک: اروا: آذر: مرند: مرند: ملکان: نایب: آذر: آذر: لاری: نرسن: آذر: سردرود: هاشمیپور: گورگان: ایلیچی	تمرکز متوسط	
۳	هراند: گنجه: ایلخچی	تمرکز ضعیف	
۴	آذرشهر	تمرکز زیاد	تمرکز سنگین در سال ۱۳۶۵
۵	صانق: ساری: آذر: مرند: خشتی: ایلیچی	تمرکز متوسط	
۶	مرند: هاشمیپور: ملکان: نایب: لاری: سردرود: سریز: گورگان: مرند: لاری	تمرکز ضعیف	
۷	سریر	تمرکز زیاد	تمرکز سنگین در سال ۱۳۷۵
۸	آذرشهر: مرند: هاشمیپور: خشتی: مرند: صانق: ملکان:	تمرکز متوسط	
۹	نایب: میانه: گنجه: ایلیچی: سردرود: مرند: هاشمیپور: سریز: لاری: گورگان: آذر:	تمرکز ضعیف	

مآخذ: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن (بر اساس محاسبات نگارنده)

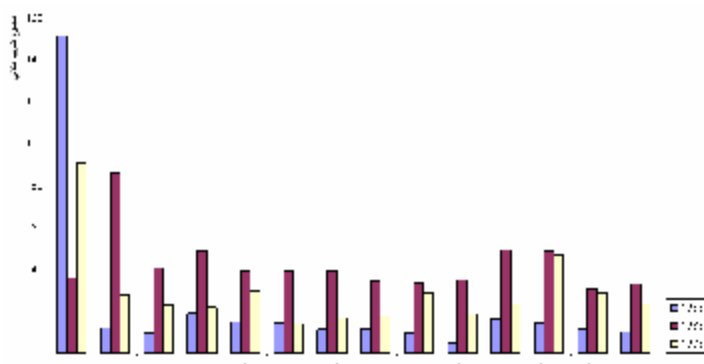
بررسی تمرکز اشتغال در شهرهای استان آذربایجان شرقی در سال 1365

مادرشهر تبریز طی سالهای 1355 تا 1365 به علت مسائل ناشی از اقتصاد سیاسی، مسائل قومی و خطرات ناشی از جنگ، با کاهش سرمایه‌گذاری‌ها روبه‌رو بوده است؛ به طوری که طی سالهای 1361 تا 1365 ارزش سرمایه‌گذاری‌های صنعتی در استان آذربایجان شرقی (تقریباً بیشتر سرمایه‌گذاری‌ها در مرکز استان هزینه می‌گردد) 55/6 درصد افت داشته است. همچنین ارزش افزوده صنعتی در شهرستان تبریز نسبت به کل کشور پایین بوده است (شافعی، 1375، صص 1-6).

از علل دیگر کاهش تمرکز شغلی در شهر تبریز در سال 1365، می‌توان به حملات موشکی و هوایی در زمان جنگ اشاره کرد که باعث انتقال سرمایه‌ها و صنایع به پیرامون شده است. در این خصوص نقش مهاجرت‌ها از مراکز استان به شهرهای کوچکتر و روستاها به دلیل حمله هوایی نیز در کاهش تمرکز شغلی مادرشهر تبریز مؤثر بوده است.

با توجه به نمودار (3) و نقشه (2) بالاترین میزان تمرکز اشتغال در شهرهای استان آذربایجان شرقی به ترتیب شامل آذرشهر، بستان آباد، ایلخچی است.

شهر آذرشهر با ضریب تمرکز 12/7 و رتبه هفتم در سال 1355 به ضریب 86/18 و رتبه اول در سال 1365 صعود کرده است، که مهمترین دلیل آن نزدیکی به مادرشهر تبریز و استخراج معادن اطراف شهر آذرشهر بوده است، و شهر تبریز نیز با رتبه اول و ضریب مکانی 15/58 در سال 1355 به رتبه دهم با ضریب مکانی 36/1 در سال 1365 نزول کرده است که در مقایسه با شهرهای اطراف به علت کاهش میزان سرمایه‌گذاری‌های صنعتی در دوره جنگ در شهرهای بزرگ حاشیه‌ای دارای درجه تمرکز ضعیف است (جدول 2).

نمودار 3: تمرکز اشتغال در نقاط شهری استان آذربایجان

بررسی تمرکز اشتغال در شهرهای استان آذربایجان شرقی در سال 1375

به دنبال اجرای برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان آذربایجان شرقی طی سال‌های 1368 تا 1372 به بخش صنعت و تولید در سطح استان توجه بسیاری شد و ایجاد فرصت‌های شغلی در بخش صنعت در اولویت قرار گرفت. همچنین شهر تبریز به دلیل تبعیت از قطب‌های رشد سهم بیشتری از فرصت‌های شغلی را به خود اختصاص داد؛ به طوری که از اجرای برنامه اول توسعه تا سال 1375، حدود 5133 مجوز احداث کارگاه صنعتی در اطراف شهر تبریز صادر گردیده است (رفیعی، 1375، صص 150-147). این نسبت در مقایسه با سایر شهرهای استان آذربایجان شرقی بسیار درخور توجه است. بنابراین تمرکزهای زیادی در بخش صنعت و زیربخش‌های آن در سال 1375، در شهر تبریز به وجود آمد.

علت تبعیت سایر بخش‌های شغلی از بخش صنعت بر اساس مدل پیوستگی مکانی (جدول 4)، در سطح شهرهای استان آذربایجان شرقی تمرکزهایی را در سایر بخش‌های شغلی، چون حمل و نقل، ساختمان، خردفروشی، واسطه‌گری‌های مالی و سایر بخش‌ها شاهد هستیم. از علل دیگر تمرکزهای شغلی در سطح شهرستان تبریز می‌توان به تخصیص اعتبارات بالا به این شهرستان اشاره کرد؛ به طوری که در سال 1375 از مجموع اعتبارات برنامه اول

شغل در گروه گرایش به تمرکز شدید و 18 شغل در گروه تمایل به تمرکز متوسط قرار گرفته‌اند. از بین گروه‌های شغلی با گرایش به تمرکز شدید بخش‌های ماشین‌آلات و تولید فلزات فابریک و بخش دباغی و چرم به ترتیب بیشترین میزان از گرایش به تمرکز را داشته‌اند.

بررسی میزان پیوستگی مکانی بین گروه شغلی صنعت و سایر فعالیت‌های اقتصادی در شهرهای استان آذربایجان شرقی در سال 1375

براساس محاسبات انجام گرفته توسط روش پیوستگی مکانی در سال 1375 بیشترین پیوستگی مکانی یا همگرایی بین بخش صنعت با سایر بخش‌ها مربوط به بخش عمده فروشی است و ضریب آن برابر 93/41 بوده است. بخش‌های کشاورزی و شکار و جنگلداری و استخراج معدن به ترتیب کمترین میزان پیوستگی مکانی را با بخش صنعت داشته‌اند. همچنین ضریب پیوستگی مکانی صنعت با کل مشاغل برابر 77/20 بوده است که از آن، جهت برآورد کاهش تمرکز می‌توان سود برد.

جدول 3: میزان گرایش مشاغل به توزیع یا تمرکز در سطح شهرهای استان آذربایجان شرقی در سال 1375

گروه شغلی	گروه شغلی	گروه شغلی	گروه شغلی	گروه شغلی
گروه شغلی جنگلداری	گروه شغلی کشاورزی و شکار	گروه شغلی فلزکاری و قنچ	گروه شغلی اسفنج و معدن	گروه شغلی صنایع مواد غذایی
۲۶/۹۹	۲۶/۹۹	۱۱۱/۷۳	۲۷/۴۰	۶۵/۹۶
تولید نمون و نساجی	تولید صنایع نساجی و شکر	تولید چوب و -	محصولات لاستیکی و پلاستیک	محصولات گازی غیر گازی
۳۱/۹۱	۳۲/۳۶	۷/۱۱۶	۳۴/۶۰	۲۲۱/۷
ساختن	عمده فروشی و خرده‌فروشی	هلل و رستوران	سختل و کل و غیره	پشم و ماکریمات
۷۵/۵۴	۲۵/۸	۱۶۱/۳۶	۲۷/۱۶	۴۱۰/۸
وسایل گریز ملی	امور عمومی	آموزش	پیمانکار	دفتر مرکزی
۳۱/۰۶	۲۹/۴۰	۱۶۱/۶۱	۱۰/۳۶	۶۶/۲۴

ادامه جدول در صفحه بعد

ادامه جدول 3:

کلیه صنایع	مشغول و نوسان	شماره لیسنس	اندازه و ارزش	جمع آوری و تولیدات	توسعه و صادرات
تولید مواد	توسعه و صادرات	تولید و خدمات	تولید و خدمات	تولید و خدمات	تولید و خدمات
۴۰۰۰۰	۳۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰
تولید فلزات و محصولات فلزی	تولید و خدمات	تولید و خدمات	تولید و خدمات	تولید و خدمات	تولید و خدمات
۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰
تولید و خدمات	تولید و خدمات	تولید و خدمات	تولید و خدمات	تولید و خدمات	تولید و خدمات
۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰
تولید و خدمات	تولید و خدمات	تولید و خدمات	تولید و خدمات	تولید و خدمات	تولید و خدمات
۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰

مأخذ: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماریهای عمومی نفوس و مسکن سال 1375 (براساس محاسبات نویسندگان)

نگارنده با استفاده از مدل ساده رگرسیون خطی با در نظر گرفتن بخش صنعت به عنوان بخش مستقل و کل بخش ها به عنوان متغیر وابسته به پیش بینی کاهش تمرکز در شهرهای استان، بخصوص تبریز پرداخت و همچنین میزان فرصت های شغلی ایجاد شده به تبع بخش صنعت را به دست آورد.

جدول (4) میزان پیوستگی مکانی بین گروه شغلی (صنعت - ساخت) و سایر فعالیت های اقتصادی در شهرهای استان آذربایجان شرقی در سال 1375

شماره	نام شهر	میانگین	میانگین	میانگین	میانگین	میانگین	میانگین	میانگین	میانگین
۱	مشهد	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۲	تهران	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۳	اصفهان	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۴	شیراز	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۵	چابکده	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۶	تبریز	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۷	ارومیه	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۸	ویران شهر	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۹	مهاباد	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۱۰	میاندوآب	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۱۱	کلیبر	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۱۲	کاشان	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۱۳	سبزآباد	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۱۴	ساری	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۱۵	باص	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۱۶	کاشان	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۱۷	کاشان	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۱۸	کاشان	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۱۹	کاشان	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۲۰	کاشان	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰

مآخذ: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماریهای عمومی نفوس و مسکن سال 1375 (بر اساس محاسبات نویسندگان)

به علت بالا بودن میزان پیوستگی مکانی صنعت با سایر بخشها و به ازای ایجاد هر فرصت شغلی در بخش صنعت 9/3 فرصت شغلی در بخش عمده فروشی ایجاد می گردد. همچنین با توجه به برآوردهای انجام شده به ازای هر فرصت شغلی در بخش صنعت - ساخت، 3/21 فرصت شغلی در کل مشاغل ایجاد می گردد.

جهت کاهش روند تمرکزی در متروپل تبریز می توان میزان 20000 فرصت شغلی را که در آینده در متروپل تبریز در بخش صنعت ایجاد می گردد، از شهر تبریز کاهش داده یا مشاغل موجود را به شهرهای دیگر انتقال داد؛ تا به تبع آن ضریب توزیع اشتغال از رقم 90/93 به 71/140 و ضریب کل شاغلان نیز از رقم 1/69 به 1/32 که رقمی متعادل نسبت به سایر

شهرهای استان است، نزول کند، که در این صورت میزان شاغلان از 309160 نفر به 241882 نفر خواهد رسید.

با در نظر گرفتن بعد خانوار 3/8 برای شهر تبریز، جمعیت شهر تبریز از 1327523 به 1058410 نفر کاهش خواهد یافت، که براساس مطالعات انجام شده بر روی حد بهینه شهر(رقم 1000000 نفر)(توفیق، 1382، ص80) این رقم به حد بهمیه جمعیتی یک شهر نزدیک خواهد شد، ولی کاهش کمتر از این مقدار(به دلیل نقش تمرکز جهت ایجاد توسعه در یک شهر و منطقه) برای شهر تبریز توصیه نمی شود.

جدول (5) برآورد میزان تبعیت فرصت های شغلی ایجاد شده در شهرهای استان آذربایجان شرقی نسبت به بخش صنعت در سال 1375.

نوع شغل	خبریه صنایع و کانسون (میلیون تن)	صنایع و کانسون (میلیون تن)	حرفه ای (میلیون تن)	از هر یک همسنگی	فرصت شغلی ایجاد شده به ازای ۱۰۰۰ نفر در بخش صنعت
کناورزی - سنگر - جنگلداری	۶۶۲,۲۳۳	-	۱۱-۵	-۱۸۵۵	۷۶۷,۳
استخراج معدن	۱۴,۵۱	-	۷,۹۹	-۱,۶۶۹	۸۰۰,۴۱۵
آب، برق و گاز	-۶۱۷,۴۶	-	۳,۶۴	-۱,۹۷۱	۳۶۱,۳
ساخته، د	۴۵۷,۴۶	-	-۱۳,۷۳	-۱,۹۹۳	۸۳۰
عمده فروشی و خرده فروشی	۵۵۶,۲۱	-	-۱۵,۷۵	-۱,۹۹۷	۱۱۲,۱
خرده فروشی	۳۵۵,۵۱۶	-	-۱,۳۳	-۱,۹۹۷	۷۷۶
حمل و نقل و ارتباطات	۲۰,۲۱۷	-	۱۳,۳۸	-۱,۹۹۷	۴۴۱
هتل و رستوران	۲,۸۳۹,۱	-	۳,۰۳	-۱,۹۹۶	۳-۶,۸
واسطه گیرهای عالی	۳۱,۷۵	-	۳,۷۵۵	-۱,۹۹,۸	۳۵۷,۱
کامپیوتر و خدماتی مربوط به آن	۲۲,۱۲	-	۲,۳۳۷	-۱,۹۹,۸	۳۳۹,۲
تحقیق و توسعه	۱,۴۱	-	۱,۶۸	-۱,۹۹,۸	۱,۶۷۹
امور عمومی و تامین و دفاع	۲۳۵,۷	-	۱۳,۱۷	-۱,۹۹۶	۵۵۲
آموزش	۵۹۹,۱۰	-	-۱,۳۴۹	-۱,۹۸۰	۸۴,۸
بهداشت	۵۱,۲,۸	-	۷,۹۷	-۱,۹۹۶	۸,۲۱
دفتر مرکزی	۳,۱,۸۹	-	۳,۶۹	-۱,۹۹,۳	۳۶۹,۴
عمده فروشی	۷,۸۰۱	-	۹,۱۳۱,۷	-۱,۹۹,۷	۹۲۹,۵
فدراسیونهای چاپس واجد رده مستجاب	۹,۰۲	-	۳,۶۷	-۱,۹۹,۸	۳۶۷,۹
کل مبلغ	۳۹,۱,۸۴,۱	-	۳,۱۳,۱,۸	-۱,۹۹,۸	۶۱۳,۶

مآخذ: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماریهای عمومی نفوس و مسکن سال 1375(بر اساس محاسبات نویسندهگان).

نتیجه گیری

در مجموع در سال 1355 و 1365 بین مادرشهرهای کشور، اهواز به علت اقتصاد تک محصولی متکی بر صدور نفت بالاترین درجه تراکم را داشته است. سایر مادرشهرها در وضعیت مشابهی نسبت بکدیگر قرار داشته‌اند.

در سال 1375 بالاترین میزان تمرکز در شهرهای تهران و تبریز در اثر سرمایه‌گذاریهای صنعتی در طول برنامه‌های توسعه صورت گرفته است. همچنین در سال 1365 نسبت به شهرهای استان آذربایجان، تمرکز در شهر تبریز در سطح پایینی بوده است. بخصوص در بخش صنعت و ساخت در سال‌های 1355 و 1375 تمرکز بالایی در شهر تبریز وجود داشته است.

همچنین تمرکز اشتغال مادرشهر تبریز در سال 1355 نسبت به کل مادرشهرهای متوسط در سال 1365 به علت تبعات ناشی از جنگ در حد ضعیف بوده است، ولی در سال 1375 تمرکز شغلی مادرشهر تبریز با یک صعود نسبی به تمرکز زیاد رسیده است و براساس نتایج محاسبات انجام شده در جداول 4 و 5 تمرکز در بخش صنعت و سرمایه‌گذاری در این بخش در شهر تبریز به عنوان یکی از دلایل اصلی ایجاد تمرکز عنوان گردیده است.

بنابراین، مادر شهر تبریز در سال 1375 نسبت به مادر شهرهای کشور و نقاط شهری استان آذربایجان شرقی دارای تمرکز شغلی بالایی بوده است. لذا با ارائه راهکارهایی چون انتقال مشاغل از تبریز به شهرهای متوسط اندام، اولویت سرمایه‌گذاری در شهرهای اطراف که تمرکز ضعیفی را داشته‌اند و انتقال 20000 فرصت شغلی از بخش صنعت، از شهر تبریز به شهرهای دیگر، می‌توان به کاهش پدیده تمرکز شغلی و پیامدهای سوء ناشی از آن در سطح شهر تبریز دست یافت.

منابع و مآخذ

1. احمدیان، محمد علی و غلامی، سعادت (1380)؛ شهرنشینی و توسعه شهری در ایران، *مجله علوم انسانی*، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
2. اجلائی، پرویز (1371)؛ *تحلیل منطقه ای و سطح بندی سکونتگاه ها*، مبانی نظری، چاپ اول، تهران، سازمان مدیریت و برنامه ریزی.
3. پاپلی یزدی، محمد حسین، و رجیبی جردنی (1382)؛ *نظریه های شهر و پیرامون*، سمت.
4. پاکمهر، علی (1381)، روند سیاسی در ایران بعد از انقلاب مشروطه، گروه جغرافیای سیاسی دانشگاه تربیت مدرس پایان نامه دوره کارشناسی ارشد.
5. تجلی، سید آیت الله (1381)؛ *مروری بر برنامه های توسعه پیش و پس از انقلاب*، ماهنامه اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره 175-176، تهران.
6. جهانگیری، علی (1375)؛ *طرح مطالعات توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان خوزستان*، سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان خوزستان.
7. حسامیان، فرخ و دیگران (1377)؛ *شهرنشینی در ایران*، انتشارات دانشگاه، تهران.
8. خسروی، عباس (1376)؛ *تحول در مدیریت شهری*، فصلنامه پژوهشی، شماره دوم، تهران.
9. ریچاردسون، هری، تاون رو، پیتر، دارونت، دی (1371)؛ *سیاستگذاری منطقه ای*، مترجم: پرویز اجلائی، سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، تهران.
10. رفیعی، مینو (1382)؛ *طرح کالبدی منطقه آذربایجان*، جلد دوم، بخش صنعت و معدن، مرکز مطالعات مسکن و شهرسازی، تهران.
11. زیاری، کرامت الله (1382)؛ *برنامه ریزی شهرهای جدید*، انتشارات سمت، تهران، چاپ سوم.
12. زیاری، کرامت الله (1378)؛ *اصول و روشهای برنامه ریزی منطقه ای*، دانشگاه یزد.
13. زاهدی فر، محمد حسین (1373)؛ *تحلیل نظام تصمیم گیری در شهر تهران*، بررسی امکان پذیری تمرکز زدایی در تصمیم گیری، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی.
14. ژرژ، پیر (1373)؛ *ژئوپلتیک اقلیت ها*، ترجمه سیروس سهامی، انتشارات واقفی، مشهد.
15. سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان یزد (1377)؛ *سابقه برنامه ریزی در ایران*، معاونت برنامه ریزی، اسفند.
16. سازمان مدیریت و برنامه ریزی (1355)؛ *قانون برنامه 1355 کل کشور*، اداره کل قوانین، چاپخانه شورای عالی برنامه و بودجه، تهران.
17. سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان اصفهان (1382)؛ *چارچوب نظری مطالعات اقتصادی و اجتماعی*، معاونت برنامه ریزی.
18. سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان آذربایجان شرقی (1370)؛ *برنامه پنج ساله اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان آذربایجان شرقی*، کمیته برنامه ریزی.
19. سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان آذربایجان شرقی (1377)؛ *سیمای شهرستان تبریز*.
20. شافعی، سعید (1372)؛ *قابلیت سنجی استان آذربایجان شرقی*، بخش صنعت و معدن، سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان آذربایجان شرقی.
21. صرافعی، مظفر (1378)؛ *تمرکز زدایی متروپل های کشورهای جنوب*، *مجله معماری و شهرسازی*، شماره 47، اسفند.
22. عادل، محمد حسین (1378)؛ *سیمای شهرستان تبریز*، سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان آذربایجان شرقی.

23. عزیز پور، ملکه (1375)؛ توانسنجی محیط طبیعی و توسعه فیزیکی شهر (پژوهش مورد الگوی مناسب توسعه شهر تبریز)، پایان نامه دوره دکتری، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
24. فتحی، خسرو (1376)؛ برنامه ریزی توسعه فضایی شهرستان سوادکوه، سازمان برنامه و بودجه استان مازندران، نشریه 109.
25. کلانتری، خلیل (1381)؛ برنامه ریزی و توسعه منطقه ای (نظری ها و تکنیک ها)، انتشارات خوشبین، تهران.
26. کلانتری، خلیل (1382)؛ تحلیل و پردازش داده های اقتصادی اجتماعی توسط نرم افزار **spss** انتشارات خوشبین، تهران.
27. کمیلی، محمد (1378)؛ تحلیل تمرکز زدایی با تکیه بر شبکه حمل و نقل، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی.
28. کردزاده کرمانی، محمد (1380)؛ اقتصاد سیاسی جمهوری اسلامی ایران، انتشارات وزارت امور خارجه، تهران.
29. مشهدی زاده دهاقانی، ناصر (1378)؛ تحلیلی از ویژگی های برنامه ریزی شهری در ایران، دانشگاه علم و صنعت، تهران.
30. منصوریان، علیرضا (1382)؛ تاثیر الگوی تقسیمات کشوری بر بی ثباتی سیاسی در ایران، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد، گروه علوم سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس.
31. وحیدی، منوچهر (1371)؛ برنامه ریزی منطقه ای در ایران و جایگاه قانونی آن، مجموعه مقالات طرح ریزی کابردی، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
32. هلیورست، ژوزف (1370)؛ برنامه ریزی منطقه ای برداشتی سیستمی، مترجمان: غلامرضا شیرازیان، مرضیه صدیقی، چاپ اول تهران، سازمان مدیریت و برنامه ریزی.

33. Chatter jet, Sati jet and Carolina, Gerald (2001). **Aggregate Metropolitan Employment Growth and Decentralization of Metropolitan Employment**; Journal of Monetary Economic, 48, USA.

34. Wiewel, Wim (2001), **Metropolitan, Decentralization in Chicago**; College of Urban Planning, University of Illinois at Chicago.